

Literární satira náleží mezi nejčastější prostředky delegitimizace cenzury, jimiž se vyznačuje liberálně-modernistický diskurz svobody slova. V česky psané literatuře první poloviny 19. století se setkáváme spíše jen s rozptýlenými narážkami na cenzuru, přítomnými například u Františka Matouše Klácela či Františka Ladislava Čelakovského. Situace se změnila v podmínkách liberálního typu cenzury po roce 1863, který tematizaci cenzury v zásadě nepostihoval. Bohatou žeň reprezentací cenzury a příbuzných námětů nalézáme především v satirických časopisech od šedesátých let 19. století,¹ naproti tomu mimo periodika se satirická zobrazení cenzury objevovala spíše ojediněle (Gustav Pfleger Moravský, Svatopluk Čech, Karel Leger, Viktor Dyk aj.).

Domníváme se, že umělecky nosnou satiru cenzury a jejích představitelů nabídly až počátkem 20. století prózy Jaroslava Haška. Pokud jde o výstavbu a výrazové prostředky Haškovy satiry, důležitá byla ironie, hyperbolizace a groteskní prvky včetně drastické komiky. Na účinku satir se podílelo také Haškovo parodování úředního jazyka cenzurních institucí. Ústředním komickým tématem byl přitom sám výkon cenzury, spjatý se dvěma základními činiteli dějů: s cenzurními institucemi (včetně jejich praktik) a s postavami cenzorů.

Téma cenzury odpovídalo obecnějšímu zájmu Jaroslava Haška o „perzifláž oficiálních autorit“,² jistě zprvu motivovanému impulzy z dobových časopisů vydávaných okruhem anarchistů kolem Karla Vohryzka. Vedle domácích inspirací pak Radko Pytlík usuzuje na možné zahraniční impulzy, například oblíbený časopis *Simplicissimus*, vycházející od dubna 1896 v Mnichově, jehož „čerstvé výtisky“ údajně byly „přístupny v každé lepší kavárně“.³ Hašek byl však zároveň veden svým osobitým satirickým naturelem a v byrokratismu a tradované hlouposti cenzury našel příhodný terč pro výsměch. Objektem Haškovy komiky se stávala ona bezmocnost moci, „rozpor mezi ctižádostivým záměrem a ubohým výsledkem“, o níž psal Přemysl Blažíček v souvislosti s *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*.⁴ Podobným symbolem takové bezmocné moci se Haškovi stávaly i postavy cenzorů.

V *Osudech* na téma cenzury narážíme jen ojediněle. V prvním dílu nalezneme parodicky pojatý dopis Švejkovy bývalé bytné paní Müllerové z vězení, začínající těmito slovy:

1) Srov. Blanka Hemelíková: „Téma potlačované literatury v Humoristických listech (1863–1873)“, in Lenka Jungmannová (ed.): *Česká literatura rozhraní a okraje. IV. kongres světové literárněvědné bohemistiky Jiná česká literatura (?)*, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis 2010, s. 533–545.

2) Radko Pytlík: „Žánrové obrázky Ignáta Herrmanna“, in týž: *Sedmkrát o próze*, Praha, Československý spisovatel 1978, s. 72–75, zde s. 66.

3) Radko Pytlík: *Kniha o Švejkovi*, Praha, Československý spisovatel 1983, s. 102, 105; podobně i Jindřich Chaloupecký: *Expresionisté*, Praha, Torst 1992, s. 175–176.

4) Přemysl Blažíček: *Haškův Švejk*, Praha, Československý spisovatel 1991, s. 161, 165.

„Milá Aninko! Máme se zde velice dobře, všichni jsme zdraví. Sousedka vedle na posteli má skvrnitý XXXXXXXX a také jsou zde černé XXXXXXXX.“⁴⁵ Hašek zde ironizoval mechanické zasahování do textu ze strany vězeňského cenzora a v satirickém líčení cenzurních škrtnutí klíčových substantiv (ne však už doplňkových adjektiv, která čtenáři umožňují vyškrtnutá podstatná jména bezpečně dešifrovat) tu nejen nezastírá, ale naopak zdůrazňuje kritiku poměrů panujících v rakouských věznicích. Na mnohem širší spektrum tematizací cenzury pak narážíme v Haškových povídkách, jež budou hlavním předmětem našeho výkladu.

Svou satirou mohl Hašek reagovat i na konkrétní cenzurní zásahy, které postihovaly část jeho tvorby pro humoristická periodika.⁶ Redaktor a ilustrátor satirického časopisu *Karikatury* Josef Lada později dokonce vzpomínal: „Skoro každé číslo malého vydání *Karikatur* bylo konfiskováno zásluhou Jaroslava Haška. Zpočátku podávalo vydavatelstvo proti konfiskaci námítky, ale později toho nechalo, protože vše bylo zbytečné.“⁷ Ladův výrok je jistě nadsazený, přesto však vypovídá nejenom o Haškově vytrvalosti, ale také o toleranci Lada coby redaktora vůči Haškovým textům. Avšak Haškova satira, obdobně jako dříve Havlíčkova, překročila politickou časovost. Fungovala jako autonomní komický svět, jehož sdělení se nevyčerpává bezprostřední souvislostí s kontextem karikovaného aktuálního světa.

V následujícím výkladu postupně probereme nejčastější náměty spojené s cenzurou, které se staly terčem Haškových satir.

Mravopolečnost

Komika Haškovy prózy tkví jednak v osobnostních rysech postav cenzorů a dalších osob reprezentujících státní moc, nejčastěji v jejich omezenosti, a jednak v rozporu mezi domněle dobrou ideou, kterou cenzor zastává, a její praktickou realizací. Cenzuru motivovanou mravnostním ohledem zpodobnil Hašek v povídce *Nemravné kalendáře* (1910), v níž vyšel z rozporu mezi morálkou kázanou a skutečně prováděnou. Ukázal typ moralizujícího pokryteckého policisty, konfiskujícího erotickou literaturu. Povídka líčí rozhorování policistů nad obsahem zabaveného kalendáře a jejich komentáře k anekdotám, básním a ilustracím. Promluvy postav policistů ukazují jejich ambivalentní vztah k normám i k údajné pornografii. Strážník hlásí konfiskaci „pikantního“ kalendáře veliteli policejní stanice a také později v raportu komisaři vyjadřuje radost nejen ze zdaru konfiskace, ale i z četby zabaveného svazku:

5) Jaroslav Hašek: *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, sv. 1, eds. František Daneš, Zdena Ančík, Praha, Naše vojsko 1955, s. 141.

6) K problematice konfiskací a změn Haškových povídek v souvislosti s cenzurními zásahy viz poznámky vydavatelů in *Spisy Jaroslava Haška*, sv. 1–14, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1955–1960, Československý spisovatel 1961–1973; Radko Pytlík: „Úvodem“, in Radko Pytlík, Miroslav Laiske: *Bibliografie Jaroslava Haška. Soupis jeho díla a literatury o něm*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960, s. 5–42, zde s. 6; Milan Jankovič, Radko Pytlík, Milada Chlábková: „Na závěr (Vydavatelská poznámka)“, in Jaroslav Hašek: *Procházka přes hranice. Idylky z cest a jiné humoresky. První dekameron*, eds. Milan Jankovič, Radko Pytlík, Praha, Československý spisovatel 1976, s. 672–675, zde s. 675; srov. také infobox „Konfiskace povídek Jaroslava Haška“, s. 543.

7) Josef Lada: *Kronika mého života*, Praha, Československý spisovatel 1954, s. 251.

„Pikantní kalendář konfisciert. Sebral jsem sto dvacet výtisků.“

[...] usmívaje se vítězně poznamenal: „Velmi velká prasectva, pane wachkomandante, moc krásné věci. Obrázky takové sviňácké až radost!“

[...] „Titulní obrázek nejenže obsahuje také přestupek proti mravopočestnosti, ale myslím, že se to bude líbit panu vrchnímu komisaři. Dovolím si přinésti nahoru také jeden exemplář.“⁸

Těžištěm této satiry jsou pasáže dovolávající se mravnosti. Do pochvalné řeči vztahující se k erotickému obsahu konfiskovaných materiálů strážníci přimíchávají fráze morálního pohoršení, motivovaného mimo jiné ohledem na ohrožení mládeže; mezi pochvalné a pohoršené výroky je přitom rozpolcena dokonce promluva téhož mluvčího:

„Herrgott,“ řekl jeden [strážník, BH] upřímně, dívaje se na titulní obrázek, „to jsou stehna!“

„Vidíte,“ pravil velitel, „na to se má mládež dívat. Mládež škoale nedorostlá!“ Hlas jeho zněl měkce: „Panečku, ta druhá tady na obrázku [...] Je úplně nahá.“

[...] „Jen si přečtou, pane wachkomandante, tu básničku pod tím, ta také není špatná.“

„Dobrá je, ale dvojsmyslná. Nestydatí lidé, že to napíšíou a dají do tisku! Děti jdou do školy a hltají tu, hrome, jak se to jmenuje.“

„Pornografie, pane wachkomandante,“ doplnil strážník Pavelka.⁹

Pointa pak ironizuje policejní úředníky jako náruživé konzumenty zabavované pikantní literatury, kterou rozšiřují mezi sebou:

Kalendáře měly úspěch. Dva si vzal vrchní policejní komisař a tři pan rada. [...] Policejní strážníci slídili horlivě po nemravném kalendáři.

A právě tím, že četba tato nedostala se do rukou nepovolaných, byla mravnost veřejnosti zachráněna.¹⁰

Motiv pokryteckého klerikalismu se objevil v povídce v dopisech *Zakázaný časopis*, v níž si autor vzal na mušku rakouské školství a jeho provázanost s katolickou církví. Jak je v Haškových krátkých prózách obvyklé, i zde vystupují postavy s „mluvícími“ jmény; řídící učitel Brkoslav Nachmelený posílá duchovnímu správci Tomáši Slídilovi udání, podle něž se mezi mládeží šíří nový „nevěrecký“ časopis, který svým názvem odkazuje k dříve zakázaným periodikům a brojí proti katolické církvi. Farář souhlasí a posílá udání profesoru Janu Křtiteli Cancálkovi, „by v nejbližší schůzi literárního kroužku onen záludný věrecký list po zásluze rozebral a odsoudil“.¹¹ Z další korespondence však vyplyne učitelův omyl, který podle faráře může souviset nejen s jeho náklonností k alkoholu, ale také s učitelovými kontakty s „modernisty“:

8) Jaroslav Hašek: „Nemravné kalendáře“, *Karikatury*, malé vyd. 2, 1909/1910, č. 14, s. 2-3, zde s. 2.

9) Tamtéž, s. 2.

10) Tamtéž, s. 3.

11) [Jaroslav Hašek]: „Zakázaný časopis“, *Právo lidu* 17, 1908, č. 122, 3. 5., s. [1-2].

Pane!

Nezasloužil jsem si od Vás takové zlomyslné mystifikace, jakou jste provedl svým listem, týkajícím se výborného časopisu *Jaro mládí*. Pročítám-li list Váš, pozoruji, že nebyl psán ve stavu střízlivém, což u Vašeho Blahorodí nebývá zrovna zvláštností. Avšak tolik soudnosti zajisté mohl jste si uchovati, byste rozpoznal, že nejedná se o list nevěrecký, nýbrž o skutečně reelní a solidní podnik katolický našeho vezezasloužilého p. Kotrby, jak z každé řádky *Jara mládí* patrně. Zdá se mi, že Vaše Blahorodí stýká se asi příliš s modernisty, že jste se odvážil tak bezohledně se otřít o list eminentně katolický, jež řídicímu kritizovati nepřisluší.

Tomáš Slídlil, farář¹²

Do kontextu Haškových parodických mravoučných povídek náleží i krátká próza *Vojenské články do čítanek pro děti*, v níž se motivy cenzury rovněž objevují. Terčem výsměchu se zde stal nejen cenzurní dohled nad školními texty, zvláště čítankami, ale i pokus státu o výchovu dětí k rakouskému patriotismu. Ten Hašek dokládá absurdní scénkou, v níž dítko procházející válečným bojištěm líčí své nadšení nad „mrtvolami statečných obránců vlasti“:

Malý Jeník však odpověděl: „Jsem hrdý na to, že i můj starší bratr jest mezi padlými hrdiny!“ Zločinný muž však řekl: „Ty nechápeš, že **(konfiskováno)**.“ Tu však oči Jeníkovy zaplály hněvem a on zvolal: „Což vy nemáte ani trochu smyslu pro to, jak jest krásné stříletí na nepřítele?“ Ohavný muž na to odpověděl: „Nemám, neboť **(konfiskováno)**.“ Po těchto slovech malý Jeník s opovržením odešel od nešlechetníka, který za ním volal: „Ó, hochu, **(konfiskováno)**.“¹³

Tiskové soudy, konfiskační praxe

V jiných svých povídkách si Hašek vzal na mušku konkrétní cenzurní praxi. V krátké próze *Námítky proti konfiskaci* zobrazil fiktivní případ konfiskace sociálnědemokratického tisku a v groteskní nadsázce vylíčil zasedání odvolacího tiskového soudního senátu i průběh líčení o námitkách proti konfiskaci. Hlavní část prózy tvoří scéna soudního přelíčení. Hašek zde opět paroduje jazyk soudce i strategii obhajoby před tiskovým soudem. Obžalovaný redaktor socialistického deníku, v parodii úředního žargonu nazvaný „protikonfiskačně namítající“, hájí svou brožurku, zabavenou státním zastupitelstvím pro zločin rušení veřejného pokoje (§ 65), a marně se snaží přesvědčit soud o bezpředmětnosti konfiskace. Hašek tu mimo jiné karikoval způsob stenografování obhajovací řeči s citáty z konfiskované brožury. Citované konfiskované místo redaktor ve své obhajobě banalizuje; druhá rovina vtipu pak spočívá v tom, že Hašek zároveň paroduje dobová žurnalistická klišé dělnických tiskovin, která jsou před soudem hájena jako neutrální:

[zapisovatel, BH] si maluje tužkou na papír různé obludy a podpisuje se z dlouhé chvíle, jediné z dlouhé chvíle stenografuje občas nějakou větu z proslovu nadšeného mladého muže.

12) Tamtéž, s. [2].

13) Josef Pexider [= Jaroslav Hašek]: „Vojenské články do čítanek pro děti“, *Karikatury*, velké vyd. 2, 1909/1910, č. 39, s. [10].

„Vždyť přece, slavný soude, ve větě ‚Mozolné ruce zdvihají se s proklínáním k nebesům‘ není nic pobuřujícího veřejnost...“¹⁴

Do absurdna vyhocená pointa líčí způsob rozhodování předsedy a ostatních členů soudního senátu, kteří se v poradní místnosti o ničem neradí, jen dvakrát mlčky obejdou stůl a vrátí se do jednací síně, kde konfiskaci potvrdí: „A předseda čte z prázdného archu: ‚Jménem Jeho Veličenstva a Císaře tiskový senát jako odvolací usnesl se po poradě, že námítkám zde uvedeným místa se nedává a konfiskace v plném znění potvrzuje!““¹⁵

Pozoruhodný je i další osud této povídky. Zlehčení rakouského soudu, jež u rakouské cenzury prošlo, bylo shledáno politicky nepřijatelným v roce 1933, kdy bylo zakázáno čtení této povídky v brněnském rozhlase.¹⁶ Satira rakouské konfiskační praxe se tak ukázala jako stále aktuální a potenciálně konfliktní i v Československé republice, která rakouskou cenzurní legislativu přebrala. Případ povídky *Námítky proti konfiskaci* tak naznačuje i souvislosti cenzurního zásahu s určitým typem média. Satira, jež bez námitek prošla tiskem, v médiu přístupném širšímu okruhu recipientů narazila.¹⁷

Ironickou hru se slovy rozehrál Hašek ve fejetonu *Trestní smysl slov „alébrž“ a „ano“*. *Příspěvek k historii rakouské svobody slova*. Na úvod v něm připomněl, že v Rakousku cenzura neexistuje, neboť byla roku 1848 zrušena. Tento fakt ale rakouský občan nemohl zaznamenat:

Zrušením cenzury před 63 lety mohlo se v Rakousku psát, co chtělo, že se to však na veřejnost nedostalo, tím není vinna ani cenzura, ani svoboda tisku, nýbrž tzv. konfiskační praxe. Poněvadž je zde vyložený rozdíl mezi cenzurou a konfiskací a cenzori neexistují od onoho roku, jest úplně svobodno cenzory urážet. [...]

A poněvadž v Rakousku existuje tisková svoboda, musí zákony svobodu tuto chránit, stejně jako zákony chrání každého občana, a tato ochrana svobody tiskové vyjádřena jest právě zákony o tisku. Tyto zákony přirozeně stíhají přísně všechny přestupky a přečiny spáchané proti tiskové svobodě. Cenzura neexistuje a je zde pouze řízení konfiskační, poněvadž svoboda tisku, o které mluví často rakouští předsedové ministerstva, vyžaduje toho, aby nepřišlo všechno na veřejnost, co by odpíralo celé řadě státních zařízení, mezi které patří ony zákony o tisku, hájící práva úředních orgánů vzhledem k tiskové svobodě.¹⁸

V závěru Hašek ironicky vylíčil zákonné možnosti námitek proti konfiskaci, jež však zpravidla vyústily pouze v její potvrzení. Pointu fejetonu představuje satirický výpad proti § 24 tiskového zákona, zakazujícímu další šíření již konfiskovaných textů, a proti praxi, v níž výnosy tiskových soudů označily počátek a konec konfiskované pasáže, avšak takovým způsobem, že nebyla možná jejich identifikace. Hašek vylíčil případ konfiskace textu,

14) Jaroslav Hašek: „Námítky proti konfiskaci“, *Veselá Praha* 9, 1913, č. 9, s. 138–140, výtisk nedohledán, cit. dle týž: *Druhý dekameron. Lidožroutská historie. Parodie, morytáty a banality*, eds. Radko Pytlík, Arno Linke, Praha, Československý spisovatel 1979, s. 44–48, zde s. 47.

15) Tamtéž, s. 48.

16) „Námítkám se nevyhovuje čili censurovaný Hašek“, *České slovo* 25, 1933, č. 33, 8. 2., s. 8.

17) Srov. Jaroslav Hašek: *Šťastný domov a jiné humoresky*, Sebrané spisy Jaroslava Haška, sv. 2, ed. Antonín Dolenský, Praha, Adolf Synek 1925, s. 211–215.

18) Josef Filip [= Jaroslav Hašek]: „Trestní smysl slov ‚alébrž‘ a ‚ano‘. Příspěvek k historii rakouské svobody slova“, *Karikatury*, malé vyd. 3, 1911, č. 32, s. 4–5, zde s. 4.

jehož hranice byly označeny slovy „alébrž“ a „ano“; protože tatáž slova použil stejný autor znovu, byl i jeho nový text konfiskován.

Poněvadž však v tomto novém žalovaném článku slovo „alébrž“ bylo napřed a slovo „ano“ až po osmdesáti osmi řádcích, ve vzdálenosti třinácti vět, bylo to tím horší, poněvadž bylo z toho vidět trestný úmysl převrácením pořadu těchto slov oklamati státní orgány a v takto domněle překrouceném výtahu konfiskovaného článku vyhnouti se trestnosti tohoto promyšleného činu.¹⁹

Postavy cenzorů

Haškovy reprezentace cenzury jsou nejčastěji spojeny s osobami, které cenzurní dohled vykonávají. Postava cenzora se v první řadě vyznačuje nezměrnou loajalitou vůči nadřízeným autoritám; cenzora Hašek zobrazil jako toho, kdo pro svého pána udělá vše a nakonec je za to náležitě odměněn:

Ministr vnitra navrhoval, aby se cenzorovi udělilo vévodství a darovalo osmdesát čtverečních kilometrů půdy. Ministr spravedlnosti zase navrhoval, aby cenzor byl prohlášen za nedotknutelného a dána mu správa princových pokladů. Přijat byl konečně návrh ministra veřejných prací a po zvláštním poslu oznámeno šlechtěnému cenzorovi: „Náš milý pane cenzore. Ministerská rada, porokovavši o Vašich zásluhách v obraně nedotknutelnosti státního zařízení a přihlížeje zejména ke skvělému Vašemu poslednímu vystoupení v otázce zlaté noční nádoby našeho nejmilostivějšího prince, usnesla se doručit Vám toto jmenování a povýšení: Náš milý pane cenzore, budete vynášet nejvyšší zlatou noční nádoby po každém nejmilostivějším upotřebení...“

Cenzor byl tak loajální, že omdlel, až když posel odešel.²⁰

Hašek zpravidla pracoval s tradičními stereotypy, spojenými s postavou cenzorů, líčil jejich hloupost, zlomyslnost, poklonkovaní moci atd., nezvyklá je však jeho groteskní nadsázka a smysl pro absurditu. Stereotypní představa o hloupém cenzorovi je přítomna v povídce *Interview s panem cenzorem*. Na úvod titulní postava smířlivě až pokorně vysvětluje, proč se občas opravdu dopouští hloupostí:

„Psali o mně,“ pravil, „že jsem v mládí spadl ze stromu a udeřil se hlavou o zem, že jsem spadl na hlavu, ale to není pravda. Hlava mně byla zmačknuta krátce po porodu, neboť krátkozraký lékař se mně posadil na hlavu, a od toho to typické zmáčknutí mé lebky. Původně měli za to, že nevydržím, a když, že budu velice slabomyslný, ale chválabože přečkal jsem to všechno a dnes jsem cenzorem.“²¹

19) Tamtéž, s. 5.

20) Srov. Jaroslav Hašek: „Pohádka o tom, jak byl cenzor odměněn“, *Mladé proudy* 7, 1908, č. 9, cit. dle týž: *Galerie karikatur*, Spisy Jaroslava Haška, sv. 8, eds. Zdena Ančík, Milada Chlábková, Milan Jankovič, Radko Pytlík, Praha, Československý spisovatel 1964, s. 103–105, zde s. 5. Exemplář *Mladých proudů* je nedostupný, neboť celé číslo bylo konfiskováno pro antimilitaristickou publicistiku jiných přispěvatelů (§ 300) – srov. *Wiener Zeitung* 1908, č. 128, 3. 6., příloha *Amtsblatt*, s. [675].

21) Jaroslav Hašek: „Interview s panem cenzorem“, *Karikatury*, malé vyd. 3, 1911, č. 43, s. 2–3, zde s. 2.

Poté ale cenzor začíná líčit různé kauzy, kdy musil zasáhnout, rozohňuje se, jeho agre-
sivita roste. Finále povídky tvoří nenávistný výpad:

Vzal ze stěny velkou tužku, která jako ozdoba visela pod obrazy, a pravil: „Podívejte se na tu
tužku. To je všechno. Takový chlapík má inkoust a péro, ale já mám tužku, setsakramentskou
tužku. S tou to všechno rozpráším, přeškrtnám a já je naučím, jak s nimi zatočím.“ Opustil
jsem ho rychle, poněvadž mně tou tužkou šermoval pod nosem a já jsem viděl, že by mne bez
milosti také s ní přeškrtnl.²²

Rakouskou cenzuru opozičních periodik ironizoval Hašek na půdorysu tradiční alego-
rie Rakouska jako evropské Číny, ale s potměšile útočným humorem. V próze *Konfiskační
praxe (Z vypravování Jong-Senga, Číňana z velkoobchodu Staňkova v Praze)* například na-
trefíme na groteskní motiv cenzora, jenž identifikuje závadné časopisy podle hýkání osla:

V provincii Čtvero Údolí vychází 3 737 časopisů. Z těch je 3 732 vládních a pět vydávaných
občany, stojícími mimo vládu. [...]

Lao-Ting dobře o nich věděl, neboť na ty časopisy upozorňovalo ho vždy hýkání oslíka
Hu-Peho.

Ačkoliv choval velkou úctu k potištěnému papíru, propadaly ony tři časopisy stálé konfiskaci,
neboť nikdy nezačínaly jako jiné časopisy nadpisem: „Vzdejte úctu!“²³

V dějové pointě využil Hašek komický efekt metafory „osel cenzorem“ a především
zde ironizoval již připomenutý rozpor mezi zrušením předběžné cenzury, deklarovaným
ústavou, a skutečným stavem při uplatňování svobody tisku:

„Tak se osel Hu-pe a cenzor Lao-Ting,“ pravil ke mně se slzami v očích Jong-Seng, „po smrti
setkali v muzeu a od té doby z úcty k oběma předkládají v provincii Čtvero Údolí všechny
časopisy k cenzuře jen oslům. Vy, běsové od západu, tohle všechno asi nechápete, poněvadž
u vás neznáte cenzury.“

„Zajisté že ne,“ řekl jsem k Jong-Sengovi, „neboť v našich krajinách byla cenzura zrušena již
roku 1848, milý ďáble od Žlutého moře!“²⁴

Tato alegorizace, již lze chápat i jako projev tzv. ezopského psaní, spojuje Haška s prace-
mi dalších autorů. Zásadní rozdíl však spočívá v tom, jak významně Hašek tradiční postup
literární alegorizace proměnil. Tento rozdíl vysvitne z porovnání se starším epigramem
Františka Ladislava Čelakovského *Zdání ruského cenzora. Pravdivá událost* (asi 1837), ze-
směšňujícím nevzdělanost cenzora ve vzdáleném poloasijském Rusku, který zakazuje ro-
mán, jehož autora nezná ani podle jména, a přisuzuje proto autorství Voltairovi. Uplatňuje
se zde slovní hříčka Scott – Skot – skot, kterou Čelakovský zdůraznil vysvětlivkou:

22) Tamtéž, s. 3.

23) Jaroslav Hašek: „Konfiskační praxe (Z vypravování Jong-Senga, Číňana z velkoobchodu Staňkova v Praze)“, *Karikatury*, malé vyd. 1, 1909, č. 5, s. 2-4, zde s. 3.

24) Tamtéž, s. 4.

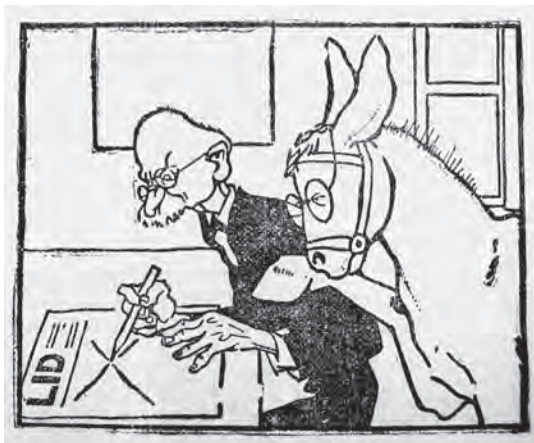
Spisovatel jistý v Moskvě, přeloživ román *Kenilworth*, podal ho cenzuře. Tamější cenzor však, který do těch dob Waltera Skotta ani dle jména neznal, nemálo se nad titulem pozastavil, a pak na rukopis připsal své zdání asi v tento smysl:

Mysl překladatelova blahorodná
zajisté jest vši cti a chvály hodna:
však myslím, ačtě byla bludná jeho věra,
Skotem že přece zvátí nesluší Voltaira.*)

*) V ústech Moskvana, jak známo, neakcentované o vůbec jako a se vyslovuje. Skot pak v ruštině ještě rázněji než u nás znamená dobytek nebo hovado.²⁵

Čelakovský stylizuje anekdotickou příhodu jako reálnou, zatímco Hašek nijak nezakrývá fiktivní charakter své satiry, naopak ho zdůrazňuje. I z toho důvodu se také Čelakovského jazyková komika využitá v obraze hloupého cenzora v Rusku jeví jako téměř dobromyslná ve srovnání s krutou groteskností Haškova cenzora v Číně. Pro Haška nebyla tato alegorie ochranným ezopským prostředkem, ale spíše příležitostí uplatnit v souvislosti s jinakostí exotiky také grotesknost, absurditu (která ho spojovala s novým humorem a satirou přelomu století) i přímočaré metafory („běsové od západu“, „dábel od Žlutého moře“).

Specifický důraz na zkoumané téma kladl Hašek i v dalších pracích, kde je postava cenzora tematizována už v názvu (např. *O jednom cenzorovi*, *Svědomitý cenzor Svoboda*). Jako cenzorova modlitba byla stylizována báseň *Cenzor uvažuje o Ferrerovi a o vzdělání*, vztažená k historické postavě španělského pedagoga a anarchisty Franciska Ferrera y Guardia, kterého v roce 1909 španělská vláda odsoudila k trestu smrti.²⁶ Obdobné téma má i sarkastická báseň *Cenzor uvažuje na počátku nového ročníku Karikatur*, kde Hašek přirovnal poměry v rakousko-uherské monarchii k tehdejšímu despotickému režimu ve Španělsku. I v této básni se objevil motiv licoměrnosti cenzora: „Sám směji se a obsah se mně líbí, / jen soukromě však, navenek jsem hrozný.“²⁷ S tím souvisí také ironický obraz cenzorových vnitřních postojů v básni:

Osel cenzorem Ilustrace k povídce Jaroslava Haška *Konfiskační praxe* (*Z vypravování Jong-Senga, Číňana z velkoobchodu Staňkova v Praze*), fungující jako ezopská značka k metafoře „osla cenzorem“, jež čínské realie převádí zpět do stře-doevropského prostoru: cenzor, kterému osel radí, škrtá titulní článek časopisu *Lid*, jehož přílohou byly i satirické *Karikatury*.

Zdroj: *Karikatury*, malé vyd. 1, 1909, č. 5, s. 2.

25) František Ladislav Čelakovský: *Padesátka z mé toboľky*, ed. Jan Jakubec, Praha, Veraikon 1918, s. 18.

26) Jaroslav Hašek: „Cenzor uvažuje o Ferrerovi a o vzdělání“, *Karikatury*, malé vyd. 2, 1909/1910, č. 4, s. 2-3.

27) Lad. Čížek [= Jaroslav Hašek]: „Cenzor uvažuje na počátku nového ročníku *Karikatur*“, *Karikatury*, malé vyd. 2, 1909/1910, č. 2, s. 2.

Mám novou tuš, i nové tužky k tomu
a čtenáře já prosím k tomu snažně,
až uvidí snad prázdná místa v listě,
by věděli, že chápal jsem já zplna,
že uznával jsem, co tam stojí psáno,
že okolnostmi byl jsem ale nucen
to nejlepší však seškrtnuti zase.

[...]

Vím, bude tam, co věděl jsem již dávno,
že třeba změnit zastaralé řády,
leč vezmu tužku a seškrtnám číslo.²⁸

Zde se odhaluje i druhý významový plán Haškovy básně, jímž byl záměr potvrdit správnost satirické linie listu *Karikatury*. Nešlo však jen o to, že zásah cenzury bývá mnohdy vnímán čtenářstvem jako účinná reklama na spis, zatímco k tomu, co není cenzurováno, naopak nemívá čtenář důvěru. Také Haškův cenzor píše: „uznával jsem, co tam stojí psáno.“²⁹ Satirik tu ironicky využil ich-formy, již postava cenzora sama prozrazuje vlastní pokrytectví.

V dosavadním výkladu jsme viděli, že Haškovy povídky s cenzurní tematikou jsou charakteristické zaměřením na detail, myšlení postav je často zachycováno formou vnitřního monologu. Současně se však jedná o prózy dějové, často s neočekávaným rozuzlením. Za nejlepší Haškovy prózy tematizující cenzuru pokládáme ty, které v absurdní metafoře zobrazují cenzora, jenž „škrtá“ sám sebe. V Haškově groteskní vizi se smrt, kterou na sobě zpravidla vykonává sám cenzor, stává novou, absolutní formou (sebe)potlačení.³⁰ Smrt jako krajní formu (auto)cenzury lze ilustrovat na příkladu Haškovy satiry *Svědomitý cenzor Svoboda*, již uveřejnil v roce 1911 pod pseudonymem Jan Kopytko. Činnost cenzora je v této povídce zobrazena v absurdní nadsázce. Hlavní postava trpí nemocí z povolání, tzv. konfiskační horečkou, označenou pseudolatinským označením „delirium confiscationicum canonicum“, komického efektu je dále docíleno opakováním ikonického slovesa „škrtat“. Klíčové postavení však má slovní hra s cenzorovým příjmením. Hašek na této hříčce založil pointu své prózy, v níž se cenzorův zákrok nezastaví u slova svoboda, ale má za následek i jeho vlastní smrt:

28) Tamtéž. Na cenzuru v souvislosti se smrtí popraveného Ferrera reagovala i satira v časopisu *Kopřivý* (nikoli už Haškova) nazvaná *Co je v Praze zakázáno*: „Policejní ředitel pražský zakázal schůzi Volné myšlenky o popravě Ferrerově. Za důvod prohlásil, že oslava Ferrerova byla by nedovoleným schvalováním trestných činů, ve smyslu paragrafu 305 trest. zákona.“ Satira dále ironicky rozvádí, že je nutno také „zakázat schůze o Husovi“, protože „anarchista Jan Hus hlásal své doby podobně revoluční nauky jako Ferrer a byl na doporučení sv. otce Jana XXIII. zcela spravedlivě poněmhu upečen“, viz Ago: „Co je v Praze zakázáno“, *Kopřivý* 2, 1909, č. 14, s. [5].

29) Lad. Čížek [= Jaroslav Hašek]: „Cenzor uvažuje na počátku nového ročníku *Karikatury*“, *Karikatury*, malé vyd. 2, 1909/1910, č. 2, s. 2.

30) Srov. Michael Holquist: „Pokřivený originál: paradox cenzury“, přel. Michal Charypar, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 103-118, zde s. 105-106, 112.

Jisto je, že časopisy budou psát, že to všechno konfiskoval „Svoboda“.

A tak slovo Svoboda rozběhne se po časopisech a vnikne i do nevzdálenější chýšky a on to nebude moci zkonfiskovat. Nebude moci zkonfiskovat svobodu!

Bylo to hrozné pomýšlení, srdce mu bušilo úzkostí, v hlavě mu hučelo. A tu pevně rozhodnuv zavolal na sluhu Petráska: „Sie, Petrasek, zde máte pět korun a kupte někde břitvu.“

Za čtvrt hodiny se Petrasek vrátil s pěknou břitvou.

Cenzor Svoboda se zavřel v kanceláři. Když po dvou hodinách nemohli se na něho doklepati, vypáčili dvěře a jejich zrakům naskytlo se strašné divadlo.

Na haldě zkonfiskovaných časopisů válela se hlava, kterou si svědomitý cenzor uřízl břitvou, a ležel tam papír, na němž stálo:

„Konfiskuji Svobodu.“

Měl velmi krásný pohřeb na státní útraty.³¹

Povídka o smrti cenzora, který hyne na svoji pedantickou důslednost, končí neskrývaným, potměšile vyjádřeným uspokojením z cenzorova konce. Ani tento text nebyl konfiskován, patrně vzhledem k tomu, že Hašek se zde podle několik desetiletí ustáleného úzu uchýlil k řadě úhybných manévřů, které liberální cenzuře, založené na zákonnosti nařizovaných postihů, neumožňovaly text konfiskovat na základě porušení konkrétního paragrafu trestního zákona – nejmenoval konkrétní úřad ani žijící osoby (zde je cenzor dokonce nazván symbolickým jménem Svoboda), kalkuloval s tím, že „cenzura“ podle znění prosincové ústavy z roku 1867 fakticky neexistovala, v jiných textech pak zasazoval karikované skutečnosti do mimoevropských prostředí atd.

Obraz smrti cenzora byl u Haška předznamenán již dříve v povídce *O jednom cenzorovi*, již lze (podobně jako výše citovaný Přemysl Blažíček charakterizoval Haškovy *Osudy*) označit za „studii hlouposti ve službách moci“.³² Povídka začíná provokativní chválou stávajících tiskových poměrů, jejíž ironičnost se stupňuje k sarkasmu: „V dobách, kdy nebyla ještě taková svoboda tisku jako dnes, za těch časů, kdy se ještě tiskopisy konfiskovaly, což se dnes už nikde na světě neděje, žil v zemi pozeňnané cenzor, který měl vodu v hlavě.“ V dalším textu se explicitně hyperbolizuje cenzorova idiocie. Cenzor je sám předsedou „Klubu idiotů“, lidí s vodou v hlavě. V klubových přednáškách se tento cenzor „staral [...] o duševní rozvoj členů klubu“ a snažil se v nich především vysvětlit, „co jsou to cenzorové, proč jsou cenzorové, proč cenzorové musí být a jak by to dopadalo, kdyby cenzorů nebylo“.³³ Klíčový pak je opět motiv cenzora konfiskujícího sebe sama. Hlavní postava v závěru povídky obdrží anonymní dopis, který ho upozorňuje na to, že ačkoli cenzor potírá veškeré zmínky o „přímé akci“ (odkaz na anarchistické hnutí), on sám takové „přímé akce“ provádí, konkrétně ve smyslu standardních fyziologických úkonů. Toto poznání má na cenzora zhoubný vliv:

Od té doby cenzor zesmutněl. On provádí přímou akci! On, který konfiskoval tolikrát to proklaté slůvko. Jí, chodí na záchod, pije a podobně.

31) Jan Kopytko [= Jaroslav Hašek]: „Svědomitý cenzor Svoboda“, *Karikatury*, velké vyd. 3, 1911, č. 25, s. [6].

32) P. Blažíček: *Haškov Švejk*, cit. dílo, s. 162.

33) Jaroslav Hašek: „O jednom cenzorovi“, *Nová Omladina* 2, 1907, č. 22, s. 112–117, zde s. 112.

Komiksová adaptace Káji Saudka

Na poslední stránce silvestrovského dvojčísla časopisu *Student* vyšla roku 1966 Saudkova adaptace Haškovy povídky *Svědomitý cenzor Svoboda*. – Na obrázku předposlední panel s citací Haškova textu.

Zdroj: Jaroslav Hašek, Kája Saudka: „Svědomitý cenzor Svoboda“, *Student* 2, 1966, č. 51/52, s. 16.

A tu umínil si, že se zkonfiskuje. Nejedl, nepil, nechodil na záchod, a když už to nemohl vydržet, otevřel okno a skočil dolů z třetího patra.

Zabil se, zkonfiskoval se v nové formě.

Krve z něho vyteklo jako z vola a z hlavy mu vyteklo tolik vody, že se v ní kolemjdoucí starý vysloužilce utopil...³⁴

Závěr se vyznačuje haškovskou drastickou komikou. Její součástí je tu i nečekané zmnožení smrtí, když se v posledním řádku objevuje zcela nová postava náhodného chodce, která rovněž umírá.

Absurdita vyjednávání s cenzurou

V Haškových poválečných reprezentacích cenzury se uplatnil především motiv konfliktu mezi obhajujícím se autorem a nesmlouvavým cenzorem. Povídku *Rozmluva s cenzorem* z roku 1922 můžeme popsat jako satirickou alegorii umístěnou do nejmenované exotické země v Jižní Americe (postavy Hašek pojmenoval po bolivijských prezidentech). Karikovaný cenzor José Maria Linares tu prosazuje zákaz divadelní hry a autor hry Mariano Melgarejo oponuje jeho absurdním argumentům. Komika je nesena ironickým líčením vyjednávání autora s cenzorem, který svévolně nalézá podvrtný smysl třeba v názvu jednoho z posuzovaných děl *Kamna a uhlí*, u něhož si jmenované předměty „kamna“ a „uhlí“ vykládá jako narážky na státní představitele:

José Maria Linares: Inu, nepovedlo se vám to, pane Melgarejo. Prokoukli jsme to. (Slavnostně.) Za pět minut jsme to prokoukli. Cenzura není tak na hlavu padlá, jak se o ní myslí. Jak jsem přečetl název *Kamna a uhlí*, věděl jsem vše. Nyní mně řekněte, jak jste se dověděl, že otec generála Placida Yoneza byl kamnářem v Jugave a matka ministra vnitra Garantizadora Chusiaga že prodávala uhlí v Birques v departementu potosijském. Kamna a uhlí. To je příliš okaté. Ve vašem kuse kamna pohlcují uhlí. Jak jste se dověděl, že generálu Placidovi Yonezovi bude též současně přidělen resort státního ministerstva vnitra, které až dosud zastupoval

34) Tamtéž, s. 117.

generál Garantizador Chusiaga? Tak vidíte. Teď jste concepciono (paf). Odhalili jsme vaše ledví.³⁵

Ve své povídce tak Hašek podal hyperbolizovaný příklad sofistického čtení mezi řádky, které textu implantuje nové politické významové roviny. V pointě se Melgarejo rozhodne vyjít vstříc důvtipné cenzuře tím, že pro ni analyzuje téma blbosti, avšak i tento text cenzor zakáže:

„O čem mám psát,“ pomyslí si pan Mariano Melgarejo, „vrhnu se teď na vědecké články“ [...] A napsal, když přišel domů z úřadovny policejní cenzury v Cochabambě, článek *O blbosti, slabosti rozumu a nedostacích duševních schopností*.

Rozdělil to vědecky na blbost vrozenou, blbost stářím a na blbost ze stanoviska právního. Policejní cenzura departementu v Cochabambě celý článek zkonfiskovala.³⁶

Zajímavá je i další historie této povídky. S lehce pozměněným názvem jako *Rozhovor s cenzorem* ji totiž přetiskl *Dikobraz* v roce 1950. Redaktor *Dikobrazu* přitom pokládal za nutné připojit k textu komentář, v němž zdůraznil, že Hašek v povídce „zesměšnil buržoazního cenzora první republiky, který z třídní nenávisti přečasto cenzuroval celé stránky *Rudého práva*, aby umlčel hlas dělnické třídy a materiálně poškodil komunistickou stranu“.³⁷ Tímto paratextem, vykládajícím dobové souvislosti Haškovy satiry, zaštiťovala redakce *Dikobrazu* vydání povídky v nových podmínkách. Zatímco prvorepubliková cenzura tuto tematizaci soudobé cenzury nepostihla, v podmínkách autoritativního typu cenzury ji redakce zřetelně vnímala jako ožehavou. V této souvislosti připomeňme, že ani jedna z námi zmíněných Haškových satir na cenzuru nebyla podle našich zjištění konfiskována. To potvrzuje naše úvodní konstatování, že cenzurní systém liberálního typu (na rozdíl od typu autoritativního) tematizaci cenzury zpravidla nepostihoval.

Haškovy satirické reprezentace cenzury lze tedy chápat jako příklad produktivního působení cenzury, kritických protiakcí, které cenzura vyvolává.³⁸ Tradiční motiv hloupého cenzora Hašek rozpracoval v komplexní téma; pohledem na cenzuru „zevnitř“ literatury podával obraz Rakouska-Uherska a jeho úředního aparátu jako byrokratické evropské Číny. Hašek však nezůstával u přímé kritiky aktuálního dění, jeho groteskní obrazy cenzorů cenzurujících sebe samé mají nadčasovou platnost a náleží mezi přední ukázky Haškovy drobné prózy.

35) [Jaroslav Hašek]: „Rozmluva s cenzorem“, *Rudé právo* 3, 1922, č. 17, 20. 1., s. 3.

36) Tamtéž, s. 4.

37) Jaroslav Hašek: „Rozhovor s cenzorem“, *Dikobraz* 6, 1950, č. 32, s. 3.

38) Srov. též Beate Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu“, přel. Pavel Janáček, in T. Pavlíček, P. Piša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 217–247, zde s. 240.